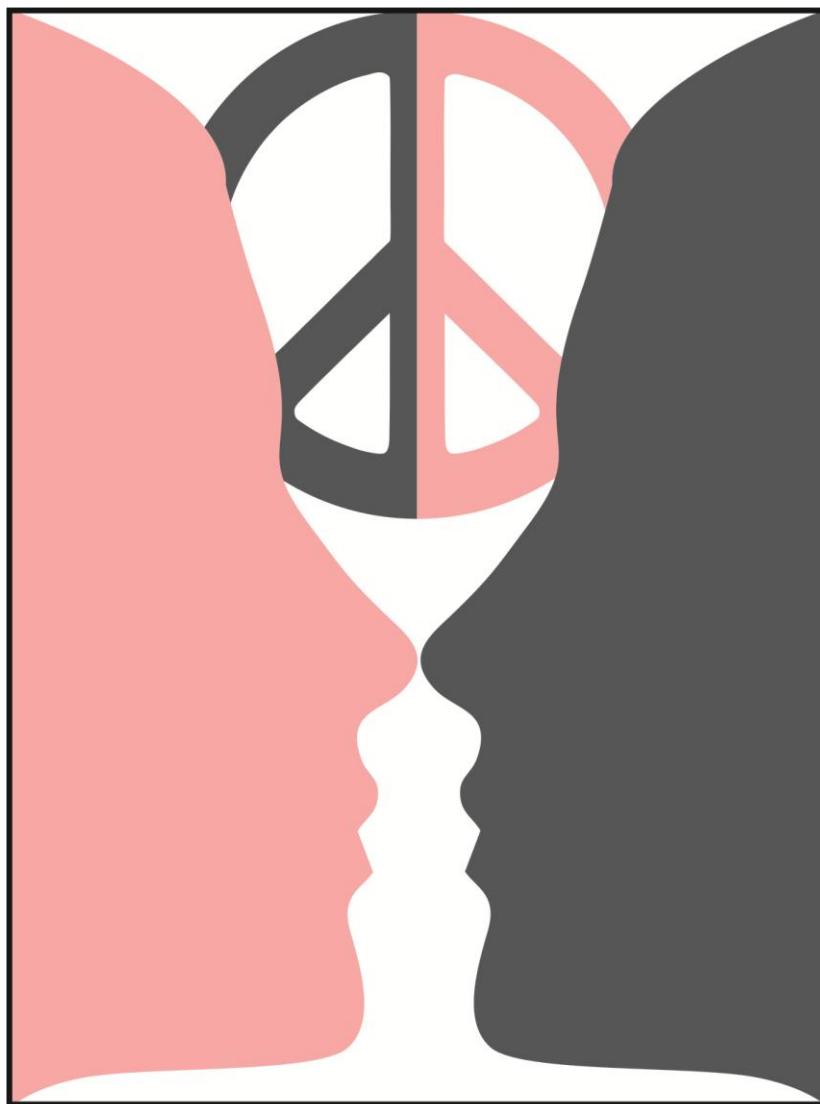

**PLATFORMA ŽENSKIH PRIORITETA U
POLITIKAMA TRANZICIJSKE PRAVDE U
BIH**

Mir sa Ženskim Licem

Autorice: Ivana Stanković i Tamara Šmidling

Projekat „Mir sa ženskim licem – Ženska inicijativa za suočavanje s prošlašću“ rezultat je ranijih postignuća kroz projekat „Mir sa ženskim licem - osnaživanje žena za suočavanje s prošlašću“ te konsultacijskih procesa 12 ženskih organizacija sa područja BiH, uključenih u Inicijativu.

Projekat se realizuje kroz partnerstvo Fondacije "Lara" iz Bijeljine i humanitarne organizacije "Horizonti" iz Tuzle, a koji je finansijski podržan od švedske fondacije Kvinna till Kvinna. U projekat je uključeno još deset partnerskih organizacija iz devet gradova BiH: UG "Budućnost" Modriča, Fondacija CURE Sarajevo, MOST Višegrad, Centar za pravnu pomoć ženama Zenica, "Forum žena" Bratunac, "Žena BiH" Mostar, "Udruženje građanki Grahova" Bosansko Grahovo, "Glas žene" Bihać, Helsinški parlament građana Banja Luka i Fondacija Udružene žene Banja Luka.

S namjerom da se doprinese ravnopravnom učešću žena u javnom i političkom životu u BiH, projekat je usmjeren na definisanje prioriteta i osnaživanje žena za zagovaranje orodnjenih politika tranzicijske pravde.

Banja Luka/Sarajevo

Decembar 2016

Projekat je potpuno finansiran od strane Švedske međunarodne razvojene agencije (SIDA) i Kvinna till Kvinna. Stavovi izneseni u ovom dokumentu ne odražavaju nužno stav SIDA-e i Kvinna till Kvinna. Samo su autori odgovarni za njegov sadržaj.

Sadržaj

1. Demografska struktura učesnica.....	4
2. O metodi koju smo koristile.....	5
3. Tranzicijska pravda u Bosni i Hercegovini	6
4. Ljudski gubici tokom rata 1992-1995.....	7
5. Ograničenja koncepta tranzicijske pravde	7
6. Šta su nam žene rekle.....	8
7. Konkretno preporuke po pitanju četiri stuba tranzicione pravde.....	10
8. Preporuke za buduće pravce djelovanja.....	12
9. Zaključak.....	13

1. Demografska struktura učesnica

Tokom maja i juna 2016. organizovana je serija radionica/konsultativnih sastanaka na kojima su učestvovalе žene iz 13 gradova BiH.

- I. radionica, Brčko 28. i 29. maj 2016
- II. radionica, Brčko 04. i 05. juni 2016
- III. radionica, Jahorina 28. i 29. juni 2016

Ukupno je na tri radionice učestvovalo 65 žena iz: Sarajeva, Banja Luke, Bijeljine, Tuzle, Bratunca, Bosanske Gradiške, Žepča, Višegrada, Mostara, Bihaća, Bosanskog Grahova, Modriče, Zenice.

Radi se o ženama različitih starosnih, obrazovnih, etničkih profila, koje u pomenutim lokalnim zajednicama žive duži niz godina. Osnovni cilj tri vikend sastanka bio je da se od učesnica prikupe preporuke i smjernice u vezi sa:

- a) poželjnim budućim pravcima razvoja na polju *tranzicijske pravde* u Bosni i Hercegovini
- b) dosadašnjim mjerama i aktivnostima preduzimanim na ovom polju.

Više od 80% njih dolazi iz manjih ili većih gradskih sredina, dok ih je sa sela nešto manje od 20%. To vjerovatno dosta utiče na percepciju određenih procesa tranzicijske pravde, a gotovo sigurno itekako utiče na lični osjećaj dostupnosti i korisnosti različitih postojećih mehanizama i mreža podrške.

Polovina učesnica ima završen fakultet, nešto oko 12% poseduje diplomu više škole, sa završenom srednjom školom ih je nešto iznad 30%. Ovi parametri pokazuju da smo imali prilike raditi sa, u prosjeku, visoko obrazovanim ženama koje u svojim sredinama vjerovatno pripadaju manjini visoko obrazovanih i obrazovanih žena. Treba imati u vidu da bi i sam nivo informisanosti i vrsta preporuka vrlo vjerovatno bile drugačije u slučaju da je obrazovna struktura bila drugačija.

Zaposlenih žena je nešto manje od 50%, dok je nezaposleno njih otprilike 23%. Ostatak ide na penzionerke – 23% i studentkinje oko 5%. Ovo je važan podatak ako se uzme obzir primat socijalnih i ekonomskih pitanja koje su učesnice pokazale. Dublji uvid u strukturu zaposlenih, redovnost i visinu mjesečnih primanja sigurno bi rasvijetlio još neke razloge koji idu u prilog tvrdnji da je **egzistencijalna nesigurnost** ono što dominantno obilježava socijalnu poziciju većine žena sa kojima smo radile.

Više od 70% žena je na neki način društveno aktivno u svojoj lokalnoj sredini, od čega 70% u nevladinim organizacijama (NVO) i drugim oblicima lokalnih inicijativa, a 30% u političkim strankama. Ovo takođe upućuje na moguću iznadprosječnu informisanost o pitanjima tranzicijske pravde, ali i na veću vjerovatnoću da se može doći do potrebnih i željenih informacija.

Naposlijetku, veliki je procenat žena na svojoj koži osjetio neki od oblika nasilja i prisile karakterističnih za situaciju rata – skoro 50% je bilo primorano da promeni mjesto prebivališta,

blizu 15% ih je izgubilo posao tokom rata, skoro 30% je izgubilo nekog člana/članicu porodice, a druge vrste nasilja preživjelo je njih oko 12%.

Kada se tome nasuprot postavi podatak da je tek nešto manje od 10% žena ostvarilo pravo na neka novčana primanja na osnovu ratnih stradanja, odnosno da ih je tek oko 11% dobilo novčanu pomoć u obnovi domaćinstva postaje jasno da je i dalje veliki nesrazmjer između gubitaka, materijalnih i psiholoških, i onoga što se uspjelo dobiti kao neka vrsta materijalne i simboličke nadoknade.

2.0 metodi koju smo koristile

Metoda korišćena tokom radionica predstavljala je kombinaciju prezentacija i uvodnih izlaganja voditeljica (oko 30% vremena) i interaktivnog rada sa učesnicama (oko 70% vremena) tokom kojeg su one imale prostora da razgovaraju, pitaju, traže pojašnjenja određenih pojmova, te usmjeravaju diskusiju u pravcu koji je najrelevantniji za njih.

Ovakav metod zahtijeva dosta fleksibilnosti i spremnosti na improvizaciju, ali ostavlja jako puno prostora da raspoloživo vrijeme bude skrojeno što je više moguće prema konkretnim potrebama žena u krugu. Takođe, izabrani metod je dosta blizak metodi otvorenih dijaloških grupa, u kojima voditeljice imaju ulogu facilitatorke i nenametljivih usmjeravačica diskusije, dok glavna tematska polja, dužina i intenzitet diskusija bivaju u prvom redu određene potrebama grupe.

Upravo je taj momenat stvarnog i prisutnog dijaloga bio odlučujući faktor koji je mnoge učesnice „uvukao“ u temu. Bez obzira na evidentnu činjenicu da su u postratnoj Bosni i Hercegovini dijaloške aktivnosti bile jedne od najzastupljenijih u korpusu aktivnosti različitih grupa i organizacija vidljiva je bila potreba i motivacija žena za ovom vrstom razgovora. Tenzija koja se mogla osjetiti na početku rada sa sve tri grupe, ubrzo bi bila prevazilazena imenovanjem najurgentnijih „neuralgičnih“ tačaka – izazovi ratnog, i, posebno, postratnog preživljavanja; problematika kreiranih i duboko ukorijenjenih slika neprijatelja (onih sa druge strane); iskustvo napuštanja svog mjesta i doma i dugogodišnje (i skoro uvijek nepotpuno) privikavanje na novu sredinu i novi grad; način na koji ćemo imenovati ono što se dešavalo od 1991/2. do 1995/6. (građanski rat, agresija, vjerski sukob, odgovornost, krivica, zločinci, žrtve, posmatrači).

Možemo reći da je ovakva postavka urodila plodom na barem dva važna nivoa: na nivou prikupljanja informacija o stavovima žena o procesu tranzicijske pravde u BiH, te osluškivanja njihovih želja, potreba i vizija za budućnost, ali i na nivou njihovog međusobnog približavanja, te otvaranja začepljenih i zapostavljenih kanala komunikacije. Voditeljski tim je svjesno izbjegavao da o ovoj aktivnosti govori kao o „aktivnosti pomirenja“ zbog nejasnosti pomenutog pojma, te manjku vremena da se on na ispravan način problematizuje, ali možemo reći da su dijaloški aspekti naše aktivnosti u velikoj mjeri doprinijeli otvaranju otvorene komunikacije bez kalkulacija u vezi sa pitanjima koja, evidentno, još more većinu žena sa kojima smo radile.

Naposlijetku, važno je reći da je Platforma pred vama nastala najvećim dijelom kao rezultat tri pomenute radionice, ali su nalazi dopunjeni i zapisnicima sa sastanaka održanih u jedanaest pomenutih lokalnih zajednica. I zapisnici potvrđuju osnovne pravce određene ovom Platformom – spremnost žena da podrže (a neke i da se uključe) u aktivnosti tranzicijske pravde koje: više

uzimaju u obzir žensku perspektivu; dizajnirane su na osnovu specifičnosti različitih lokalnih konteksta; uključuju širu socio-ekonomsku perspektivu najosjetljivijih društvenih grupa.

3. Tranzicijska pravda u Bosni i Hercegovini

Rat koji je na teritoriji Bosne i Hercegovine vođen u periodu 1992-1995. ostavio je iza sebe pustoš i teške ljudske, materijalne i ekonomske gubitke od kojih se ova zemlja (sporo) oporavlja i dvadeset godina nakon završetka rata. Pitanja broja poginulih i stradalih, pronalaska mjesta gde su tijela pokopana, utvrđivanje činjenica u vezi sa njihovom smrću/stradanjem, te, naposljetku, utvrđivanje odgovornosti za počinjena nedjela samo su najočigledniji problemi sa kojima je bila suočena javnost BiH u godinama nakon rata. Nakon ovih prvih i najočiglednijih problema, ubrzo su na „dnevni red“ došla i druga pitanja, u uskoj vezi sa ovim prethodno pobrojanim – kakve odštete ili reparacije zaslužuju različite kategorije pogođenog stanovništva, na koji način se lokalne (i šira, državna) zajednica trebaju sjećati određenih događaja iz rata, na koji način se treba kreirati zvanična politika čiji bi cilj trebalo biti da osudi nasilje iz prošlosti, ali i da spriječi njegovo ponavljanje u budućnosti.

Na ova, i još mnoga pitanja koja ovde nisu pomenuta, država Bosna i Hercegovina je tokom dvadeset godina od završetka rata pokušavala da ponudi različite odgovore i pristupe, čineći to sa više ili manje uspjeha, i uz više ili manje političke volje za stvarno rješavanje ovih pitanja. Dominantan okvir unutar kojeg su se ova država i društvo suočavali sa svojom prošlošću bio je okvir tranzicijske pravde, koji u svom najgeneralnijem obliku podrazumijeva paralelan rad na uspostavljanju i stalnom jačanju svoja četiri stuba: krivična pravda, kazivanje istine, reparacije, institucionalne reforme.

“Od okončanja rata u BiH, inicirano je više međunarodnih, državnih i lokalnih inicijativa iz oblasti tranzicijske pravde. Pokrenuta su krivična procesuiranja odgovornih za kršenja ljudskih prava i ratne zločine, institucije različitih nivoa vlasti, kao i neke organizacije civilnog društva, provodile su i još uvijek provode aktivnosti u oblasti utvrđivanja činjenica i kazivanja istine, usvojeno je relevantno zakonodavstvo koje u određenoj mjeri regulira oblast reparacija, provedene su i provode se aktivnosti u pravcu provjere profesionalnih kapaciteta i moralnog integriteta zaposlenih u javnoj administraciji, te su osnovane nove institucije, ukinute neke stare i usvojeni određeni reformski zakoni. Međutim, ove inicijative nisu rezultirale postizanjem konsenzusa unutar bh. društva o načinima prevazilaženja trauma nastalih kao posljedica ratnih dešavanja.”¹

U Bosni i Hercegovini je u periodu 2009-2011. bio pokrenut proces izrade i usvajanja sveobuhvatne Strategije tranzicijske pravde na državnom nivou. Do usvajanje pomenute Strategije, međutim, nikada nije došlo, iako ističe i posljednja godina perioda na koji se tekst Strategije odnosi (2012-2016). Tako je jedan ogroman posao ostao samo mrtvo slovo na papiru,

¹ Preuzeto iz: radnog teksta Strategije tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini 2012-2016, dostupne na <http://www.mpr.gov.ba/aktuelnosti/propisi/konsultacije/Strategija%20TP%20-%20bosanski%20jezik%20fin%20doc.pdf> poslednji pute preuzeto 13.oktobra 2016

iako potrebe za rješavanjem određenih pitanja i dalje ostaju kao jedan od gorućih prioriteta ovog društva.

4. Ljudski gubici tokom rata 1992-1995

Najvažnije u vezi sa utvrđivanjem *činjenica* o ljudskim gubicima u BiH jeste da ne postoje objedinjeni podaci na državnom nivou, odnosno da nijedna državna institucija nije izvršila ovaj važan zadatak koji bi, u teoriji, predstavljao dobru i neophodnu osnovu za sve druge korake u procesu suočavanja sa prošlošću i tranzicijske pravde. Razlozi za ovakvu situaciju su brojni, a najvažniji je svakako odsustvo političke volje na svim stranama da se brojevi vezani za ubijene, nestale, stradale, prognane konačno utvrde i da se oko njih napravi preko potreban konsenzus.

U nedostatku objedinjenih državnih podataka raspoložemo sa dva relevantna izvora podataka o ljudskim gubicima – istraživanje koje je sproveo Istraživačko dokumentacioni centar (IDC) iz Sarajeva i demografski izveštaj Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju.

Prema istraživanjima IDC, ukupan broj poginulih u BiH iznosi 95.940, od čega su 38.239 civili, a 57.701 vojnici. Ako se gleda etnička struktura, najviše je stradalo Bošnjaka (62.000, od čega 31.107 civila), zatim Srba (24.953, od čega 4.178 civila), te Hrvata (8.403, od čega 2.484 civila).

Prema podacima iz demografskog izvještaja Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, broj smrtno stradalih građana/ki Bosne i Hercegovine tokom oružanog sukoba 92-95 je 104.732. Od ukupnog broja smrtno stradalih, 36.700 je civila od kojih je 7.974 žena.² Iako nema zvaničnih podataka, procjena je da je najmanje 20.000 žena silovano ili bilo izloženo seksualnom nasilju tokom oružanih sukoba u BiH³. Tačni podaci o broju žena koje su bile zatočene u logorima i drugim objektima nisu dostupni, kao ni podaci o broju žena koje se vode kao nestala lica.

5. Ograničenja koncepta tranzicijske pravde

Koncept tranzicijske pravde koji je u BiH uvezen/predstavljen još u prvoj polovini 90-ih godina svakako nije vrijednosno i ideološki neutralan koncept koji nema svojih internih ograničenja i protivurječnosti. U najširem smislu možemo reći da on predstavlja dio jednog šireg koncepta uspostavljanja liberalnog mira koji se na ovim prostorima sprovodi već više od dvadeset godina pod budnim nadzorom (pa i vođstvom) najuticajnijih međunarodnih institucija i agencija. U jednom užem smislu, on u kompleksnom kontekstu kakav je bez sumnje ovaj bosanskohercegovački, znači da se pretpostavljenim okvirom “tranzicije” pokriva samo zamišljeni prelazak ka demokratiji, odnosno iz stanja konflikta u stanje razvijene demokratije, dok se onaj drugi prelazak, ekonomski, iz jednog (socijalističkog) u drugi (liberalni, kapitalistički) ekonomski sistem, ostavlja izvan domašaja interesa i predloženih mjera.

² http://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/bcs/bih_referat_konf_100201.pdf

³ <http://trial.ba/wp-content/uploads/2015/10/Izme%C4%91u-stigme-i-zaborava-Vodi%C4%8D-za-odbranu-prava-%C5%BEena-%C5%BErtava-silovanja-ili-drugih-oblika-seksualnog-nasilja-u-Bosni-i-hercegovini.pdf>

Za desetine hiljada građana/ki Bosne i Hercegovine to praktično znači da gubitak njihovih ekonomskih i socijalnih prava kojima svjedoče već više od dvije decenije tranzicije neće biti ni na koji način tretiran nijednim od pomenutih stubova tranzicijske pravde. O razlozima zbog kojih kršenja građanskih i političkih prava imaju apsolutni primat nad blatantnim kršenjem ekonomskih i socijalnih prava mi ovde nemamo prostora šire raspravljati ⁴, ali je uputno zaključiti da je upravo taj jaz najveći nedostatak koncepta tranzicijske pravde i vjerovatno glavni razlog što ogromna većina naših sagovornica u konceptu tranzicijske pravde nije vidjela direktnu vezu sa mogućnostima za popravljjanje sopstvenog teškog položaja u lokalnoj zajednici.

6. Šta su nam žene rekle?

„Žrtva je institucija za sebe, ona ne smije biti upitna, i mi kao pojedinci koji se zalažemo da sve istine budu jednako prisutne izgaramo upravo jer nemamo institucionalnu podršku da radimo svoj posao“.

„Bitno je da žrtve progovore, da im se omogući prostor za otvoreni govor, a institucije to ignorišu jer ono košta, a nerješavanje ove situacije ide u korist nacionalizmu koji ostaje nasušni vid opstanka na vlasti“.

Prije nego što pređemo na sistematizovanje glavnih nalaza sa sve tri radionice korisno bi bilo pobliže opisati atmosferu u kojoj smo se susretale, razgovarale i zajedno radile. Svaka radionica započinjala je u atmosferu prisutne tenzije, možda čak i nelagode koja obično prati svaki grupni rad na temu suočavanja sa nasilnom prošlošću. U atmosferi iščekivanja započinjale bismo naše sesije, uglavnom nekim kratkim krugom predstavljanja tokom kojeg su žene posebno obraćale pažnju na to odakle je koja, iz kog grada/mjesta dolazi. S obzirom na različite generacije unutar gupe primjetno je bilo da su posebno žene srednje i starije generacije od samog početka imale potrebu da se identifikuju sa gradom/mjestom iz kojeg su, u mnogo većoj mjeri nego sa gradom/mestom u kome trenutno žive. Tako su se sticajem okolnosti na sve tri radionice iskristalisala tri “grada-slučaja” čiji smo predratni, ratni i poslijeratni kontekst detaljno analizirale zahvaljujući iskustvima učesnica vezanim za to mjesto. Na prvoj radionici to je bila Tuzla, na drugoj i trećoj Sarajevo i Mostar.

Različita viđenja žena o tome šta je neki grad nekada bio, a šta on jeste u ovom trenutku, različita sjećanja na svakodnevni život i situaciju neposredno prije i tokom rata, poslužila su za izoštravanje fokusa na tranzicijsku pravdu, ali i na skretanje pažnje na ono što je ovim ženama zaista važno – lična iskustva, lična perspektiva, prostor da se ispriča barem djelić zatomljenih, zaboravljenih, nikada neispričanih priča.

U takvoj situaciji voditeljice su nastojale da uspostave ravnotežu između ta dva nivoa rada, uz odluku u ključnim momentima da se procesu dijaloga i međusobne razmjene da izvjesna

⁴ Na tu temu uputno je videti recimo tekst Aline Trkulje “Tranzicijska Pravda I karike koje nedostaju: liberalna paradigma u temeljima razumijevanja pravde”, dostupan na: http://www.mirovna-akademija.org/rma/images/2014/socijalna_pravda.pdf

prednost u odnosu na formalno insistiranje na pridržavanje zadatoj agenda o četiri stuba tranzicijske pravde. Pravilno uočavajući da grupe žena sa kojima radimo veći doprinos mogu dati sugestijama na preostala tri polja, polje institucionalnih reformi je preskočeno za detaljnije razmatranje.

Tokom tri vikend sesije nekoliko momenata se iskristalisalo kao ključno i zajedničko svim trima grupama:

- Sve grupe su bile profesionalno, dobno i etnički veoma raznolike, sa znatnim procentom žena koje nisu aktivne unutar civilnog sektora (oko 30%), pa ipak, slična dinamika se razvila u sve tri grupe – **ogorčenost i visoki nivo frustracije** načinom na koji funkcionišu stvari od lokalnog do državnog nivoa. Da bi se ovo razumjelo potrebno je imati u vidu da ova frustracija djelimično dolazi kao rezultat generalnog nepovjerenja ili smanjenog povjerenja građana/ki ove države u rad njenih institucija, ali je djelimično uzrokovana i konkretnim negativnim iskustvima koje su žene imale u pokušaju ostvarivanja nekih garantovanih prava. Neka od negativnih iskustava koja su pominjana: teškoće u ostvarivanju prava na psiho-socijalnu podršku, usljed nepoznavanja problematike, nestručnosti, manjka stručnog kadra, ekonomskih ograničenja; nemogućnost nalaženja posla posebno za žene koje nisu bliske nijednoj od uticajnih političkih partija na lokalnom nivou; diskriminacija po etničkoj osnovi prilikom pokušaja ostvarivanja socijalnih prava; nemogućnost da se i pored želje, znanja i entuzijazma pozitivno djeluje unutar obrazovnog sistema. I tako dalje.
- Apsolutna dominacija socijalnog i ekonomskog aspekta problema u sve tri grupe. Žene iz sve tri grupe su ovaj skup problema naglašavale kao apsolutno najvažniji i ključan, ne samo za njih lično, već i na nivou širih zajednica. Gubitak posla, nemogućnost nalaženja posla, neadekvatne plate, kršenje radnih i socijalnih prava, nemogućnost ostvarivanja zakonom garantovanih prava samo su neki od problema koje su ove žene navodile. Veoma je važno napomenuti da je u znatnom broju slučajeva ovo bio toliko dominantan problem, da se ostatak priče jako teško probijao “na scenu”.
- Izražena potreba za dijalogom i razgovorom “preko linija podjele”. Možemo reći da smo i same bile iznenađene intenzitetom ove potrebe, posebno imajući u vidu često prisutan osećaj da je dijalog potrošena i izlizana forma, često lišena suštine i smisla. Bez namere da sada ulazimo u razloge za takav osjećaj, ono što su žene iz ove tri grupe izrazile jeste jasna potreba “da se sjedne i da se razgovara”, vrlo često naglašavajući potrebu za “otvorenim razgovorom, bez fraza i rukavica”. Kako odrediti “linije podjele”? Prve koje padaju na pamet su svakako one najpoznatije (i najozloglašene) etničke podjele. Ali one nisu jedine. Generacijske, regionalne i klasne su takođe pominjane kao bitne, i neophodne da budu prevaziđene. Sve ovo se može protumačiti i kao izraz jednog zajedničkog osjećaja isključenosti žena (društvene i političke) iz procesa odlučivanja. Taj osjećaj zajednički je svim ženama sa kojima smo radile, bez obzira na njihovu etničku, dobnu, profesionalnu, političku pripadnost. Iako su neke žene i same nastupale kao glasnogovornice određenih etnonacionalističkih narativa, ti narativi bi se, po pravilu, rastakali pred naletom lične i drugačije perspektive, i konflikti koji bi bili na vidiku su se transformisali u priču o zajedničkim nedaćama i perspektivama. Iz toga ne treba izvlačiti

zaključak da se sjedenjem u krugu mogu riješiti problem podijeljenosti, nepovjerenja, različitih viđenja, ali “rad u krugu” bi svakako trebalo da bude prvi korak u bilo kom daljnjem i obuhvatnijem radu na ovom polju.

- Uspostavljanje pokidanih mreža solidarnosti još je jedan od momenata zajedničkih svim grupama. Ne negirajući potrebu da se radi na institucionalnom, zakonodavnom nivou, žene su naglašavale neophodnost rada na lokalnom, mikro, nivou, koji se za njihov svakodnevni život pokazuje kao ključan i neophodan. Te mreže solidarnosti postaju još važnije ako se razumije da ove žene nisu nikakva “anđeoska bića”, već članice svojih društvenih i političkih zajednica/kolektiva čije vrijednosti i stavove dijele, iako ponekad nevoljno, pa i nesvjesno. Zbog toga ne čudi što su se ove žene često nalazile u ambivalentnom (čak i kontradiktornom) položaju da, sa jedne strane, jasno izražavaju osjećaj nepripadanja, isključenosti, nemogućnosti identifikacije sa postojećim politikama, dok istovremeno dijele hegemonu nacionalne/kolektivne narative, kolektivno shvatanje istine o prošlosti i viđenja budućnosti. Za bilo koji budući uspješan rad sa ovim i drugim ženama širom BiH stoga je neophodno izbjeći zamku esencijalizacije i izgradnjom mreža solidarnosti omogućiti da kroz aktivan odnos prema stvarnosti ove žene same spoznaju kontradiktornosti sopstvenih pozicija.

7. Konkretno preporuke po pitanju četiri stuba tranzicijske pravde

Napomena: Dijalog je bio koncipiran na tri stuba tranzicione pravde, uz širenje perspektive fokusom na kulturu sjećanja i koncept integrisane sigurnosti. To je koncept uspostavljen UNSCR 1325 koja zahtijeva uvažavanje stradanja žena i djevojčica u ratovima i kreiranje mjera adekvatnih za ostvarenje pravde za njih, uz obaveznu participativnost žena u procesima izgradnje mira. Na određeni način Rezolucija 1325 je rodni korektiv koncepta tranzicijske pravde, prihvaćen u posljednjih 15 godina iako se politički i dalje razdvaja u posebnim planovima. U ovom poglavlju izlistane su zbirne preporuke prikupljene tokom sve tri radionice.

Ovde su navedene u svom integralnom obliku, bez dodatnih pojašnjenja ili konceptualnog okvira koji bi ih možda učinio jasnijim. Kao takve njih prije treba sagledavati kao smjernice za moguće promišljanje, nego kao promišljene i finalne preporuke za buduće konkretne aktivnosti. Njihova je vrijednost u tome da pružaju dosta preciznu sliku o tome gde su generalne potrebe žena u BiH, ali i koja su to pitanja o kojima postoji nedovoljna informisanost, ili nedovoljno razumijevanje postojećeg političko-pravnog okvira.

➤ KULTURA SJEĆANJA

- da se fokusira na lična sjećanja
- da bude u službi istine
- da se oslanja na utvrđene činjenice
- da uključuje spomenike i obilježavanje bitnih datuma
- da uvažava različite narative
- da ističe ljudskost i humanost i da priče o međusobnoj solidarnosti budu u fokusu
- da bude dio institucionalnog okvira, prvenstveno u sektoru obrazovanja

- da ima jasnu rodnu perspektivu
- širiti priču o ženama u nazivima ulica, institucija, trgova

➤ **KAZIVANJE ISTINE I UTVRĐIVANJE ČINJENICA**

- da utvrđivanje činjenica bude u fokusu
- da se ojačaju projekti i inicijative koje zagovaraju mir i pomirenje
- da se ojača rad sa mladima na temama istine i pomirenja
- da se na bazi utvrđenih činjenica utvrde obavezni datumi komemoracija
- isticanje kolektivne odgovornosti (naspram individualne krivice) za odnos prema počinjenim zločinima
- javno osudjivati političke aktivnosti koje guše proces kazivanja istine
- iz škola i vrtića treba izbaciti proučavanje vjeronauke
- u OŠ i SŠ i uvesti predmet religije unutar kojeg će se učiti o prednostima religije
- na najvišoj razini mijenjati Ustav jer žena u Ustavu i Dejtonskom mirovnom sporazumu nema
- treba prikupiti podatke o stradanju žene kroz rat (muškarci na ratištu, a žene su podnijele najveći teret)
- treba istraživati i zapisivati ulogu žene u ratnom i postratnom periodu
- da na državnom nivou imperativ bude sjećanje na zajedničku kulturu i postignuća
- faktografiju i brojke kojima političari licitiraju treba preinačiti u lične priče, u borbu protiv dehumanizacije „druge strane“
- potrebno je čuti ono što nam drugi govore, ali i ispričati ono što se nama desilo (kako svojoj djeci u cilju razbijanja tradicionalno uslovljene tišine, tako i drugima)
- žrtve ne mogu sresti jedna drugu zbog institucionalne blokade, ne mogu se sresti na terapiji, na rehabilitaciji, na programima osnaživanja koje institucije ne sprovode, a pogotovo ne na nacionalnom, državnom nivou

➤ **REPARACIJE I INTEGRISANA SIGURNOST**

- da se ustanovi dan sjećanja na žene žrtve rata
- da se žene heroine, vojnkinje, mobilisane žene počnu pominjati u zvaničnoj kulturi sjećanja u BiH
- da se pokrene inicijativa da institucije, ustanove, ulice itd dobiju nazive po istaknutim ženama iz perioda 92-95.
- da se ustanove Muzeji sjećanja na stradanje žena u ratu (uključujući prinudnu mobilizaciju žena, žene domaćice, lične priče žena, itd)
- da se pokrene inicijativa koja će tražiti da se žene žrtve rata ubuduće zovu „bivše“ žrtve
- da se pokrene destigmatizacija žena koje su u ratu na različitim osnovama bile žrtve
- da se pokrenu psihosocijalni programi u ruralnim sredinama
- da se osiguraju programi ekonomske pomoći za žene koje su direktno ili indirektno pogođene ratnim dešavanjima (npr. programi samozapošljavanja, podsticaja, itd)
- da se pojednostave procedre za ostvarivanje pomoći za obnovu imovine
- da se u Zakon o rehabilitaciji ugradi status žena žrtava silovanja
- da se revidira stanje u zapošljavanju za stanovništvo koje je protjerano ili otpušteno jer se niko nije vratio na svoje staro radno mjesto

- da se u zakon uvede PTSP kao trajno i neizlječivo oboljenje
- da se pojača psiho-socijalna zaštita svjedoka silovanja i torture
- da se donese zakon o statusu žrtava torture
- da se planiraju budžetska sredstva u resornim ministarstvima na entitetskim nivoima za povratak
- da se izmijene zakoni za civilne žrtve, kojima bi bile obuhvaćene sve žrtve bez svrstavanja u socijalnu kategoriju
- da se uspostave rehabilitacijski centri koji bi davali pomoć i podršku žrtvama
- da se osnuju mreže podrške i programi samopodrške za žene kao platforme za razmjenu
- da se promovišu usluge centara za pružanje psihološke podrške za žene
- da se na redovnoj osnovi stvaraju prostori za dijalog između žena koje su tokom rata bile na različitim stranama ali i u sličnim situacijama
- da se stvaraju sigurni prostori za žene u kojima će se razmjenjivati iskustva, otvarati pitanja, pa i nenasilne sukobe o ličnom sjećanju događaja iz prošlosti

8. Preporuke za buduće pravce djelovanja

Osnovna je preporuka da organizacije nositeljice ovog projekta (Lara i Horizonti) u svom budućem delovanju definišu dva paralelna pravca rada, koji su međusobno ravnopravni i nadopunjavaju se – **zagovarački rad** koji adresira nadležne institucije i **rad na grassroots nivou unutar zajednica**.

- Zagovaračke aktivnosti, sa naglaskom na kulturi sjećanja sa rodnom dimenzijom. Na to su se pozivale i učesnice radionica, to jeste u srži projekta “Mir sa ženskim licem” od samih početaka, to jeste prepoznato kao jedna od ključnih nedostajućih karika u lancu tranzicijske pravde u BiH. Na koji način se kulturi sjećanja može pružiti rodna dimenzija: bavljenjem ženskom stranom istorije, upisivanjem žena u javno, političko, upisivanjem žena u prostorne (spomenici, memorijali, obeležja) i vremenske (obeležavanje određenih datuma) koordinate ne samo BiH tokom 90-ih, već i BiH u aktuelnom političkom trenutku.
- Zagovaračke aktivnosti sa ciljem poboljšanja psiho-socijalne podrške žrtvama i ženama pogođenim (direktno ili indirektno) nekim od kršenja ljudskih, ekonomskih i socijalnih prava. Kampanje za veću dostupnost programa psiho-socijalne podrške; zagovaranje za educiranje stručnog kadra; zagovaranje za dostupnost ovih programa u ruralnim sredinama; pokretni timovi; grupe za podršku itd.
- Zagovaračke aktivnosti sa naglaskom na neophodnost uključivanja koncepta ekonomske i socijalne pravde u koncept tranzicijske pravde, posebno u dostupne mehanizme na lokalnom nivou. Ovo je prilika da se u koncept tranzicijske pravde uvede i koncept socijalne pravde, s obzirom da su žene najpogođenije postojećim stanjem.
- Dijaloške aktivnosti – u lokalnim zajednicama, ali i na širim regionalnim, odnosno državnim nivoima. Obe organizacije imaju organizacionih kapaciteta i dobre konekcije u čitavoj zemlji i to bi trebalo iskoristiti na ovom polju. Ove aktivnosti bi trebale pratiti bilo koju akciju zagovaranja jer bi one otvorile put ka podršci sa terena, i potencijalno mogu

doprinijeti većoj podršci u samim zajednicama za različite zagovaračke i druge aktivnosti.

- Aktivniji rad u zajednicama na istraživanju i dokumentovanju različitih (a potpuno zanemarenih) aspekata ženske istorije, posebno one koja se tiče načina na koje su žene živjele i preživjele rat, ali i poraće.
- Kombinacija istraživačkih i aktivističkih akcija koje za rezultat mogu imati – stvaranje jednog arhiva/virtuelnog muzeja o ženskom otporu, ženskoj snazi preživljavanja, ženskom potencijalu za promene, a koji bi istovremeno mogao da bude i prilika za uključivanje jednog većeg broja mladih i obrazovanih žena iz ovih lokalnih zajednica u stvaranje i čuvanje ženske istorije ovih prostora.
- Aktivni rad na kreiranju novih mreža solidarnosti koje nisu sastavljene samo od nevladinih organizacija i njihovih članica – lokalno povezivanje nezaposlenih žena, članica sindikata, samohranih majki, civilnih žrtava rata itd.

9. Zaključak

Višemjesečni proces konsultacija u lokalnim sredinama, te rada sa ženama rezultirao je izradom dvaju dokumenata – Policy dokumenta i Platforme koja je pred vama. Iako je prvobitno bilo predviđeno da se izradi samo jedan polisi document sa preporukama za donosioce i donositeljke odluka, odlučeno je da se ipak napravi i ova Platforma kako bismo bile sigurne da smo uhvatile neuhvatljivo, odnosno da smo prenijele i onaj *višak* koji obično ostane nepokriven u formalnim dokumentima namijenjenim institucijama države.

Kako nas taj višak upućuje, učesnice ovih dijaloga slažu se oko nekoliko ključnih tačaka: da u Bosni i Hercegovini, ni 22 godine od završetka rata nije izgrađen demokratski politički sistem čije bi politike odgovarale potrebama građana/ki, a naročito žena, i na političkom i na operativnom (upravljačkom) nivou i osigurale zaštitu od diskriminacije po bilo kojem osnovu pri ostvarivanju prava. Da postojeći sistem ne samo da ne garantuje nikakvu pravdu građanima/kama, već se konstantno proizvode politike koje prostor pravde organičavaju i sputavaju. Učesnice dijaloga slažu se i u tome da je jedino zauzimanjem aktivne uloge i politizacijom svojih pozicija moguće očekivati neku promenu, ali da bi do toga došla neophodno je nanovo izgrađivati pokidane veze i mreže solidarnosti. Žene žele i mogu da budu aktivne učesnice svih ovih društvenih i političkih procesa, one znaju šta je stvarnost koju bi voljele da žive (bez straha od nasilja, siromaštva, ekonomske, socijalne i svake druge izloženosti nepravdi), ključni izazov je kako se organizovati, kako ići ka rješavanju nagomilanih problema.

U tom smislu ova Platforma nudi skicu nekih mogućih puteva kojima bi trebalo ići ako se želi da ženski glas ne bude niti vječito zapostavljan, niti instrumentalizovan i esencijalizovan zarad trenutnih političkih i/ili finansijskih interesa različitih grupa u društvu. Ukoliko ovaj dokument uspije da inspiriše neke nove oblike organizovanja i povezivanja znaćemo da smo odmakli barem nekoliko koraka dalje na putu ka pravednijem društvu.